

XI SİNİFDƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ HÜSEYN CAVIDİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Hüseyn Cavid türk dünyasının zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş qüdrətli sənətkarı, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum pyeslərin müəllifi, böyük dramaturq, şairdir. H.Cavidin yaradıcılığında türkçülük, humanizm ideyaları, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, həyatı konfliktlər, parlaq insan obrazları mühüm yer tutur.

Müasir mərhələdə qüdrətli sənətkarın bədii irsinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisinə yeni metodik yanaşmaya ehtiyac duyulmaqdadır. Ədəbiyyat təlimində müəllimin vəzifəsi qüdrətli sənətkarımızın işıqlı obrazı, həmişəyaşar yaradıcılığı önünə bolşevik rejimi tərəfindən çəkilmiş bu dumanı dağıtmaqdan, sənətkarın şəxsiyyəti, zəngin bədii irsi barədə biliklərə dərinləndirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

İlk növbədə ədəbin əsərlərinin dilinə münasibət dəyişməlidir. Sovet dönməsində sənətkarın əsərlərinə “çətin” damğası vurulub, dərsləklərə salınmış bədii mətnlərin dili müasir dilimizə uyğunlaşdırılmışdır. Halbuki Turan Cavidin yazdığı kimi, şairin bütün əsərlərinin əlyazmasında vəsiyyət xarakterli belə bir xatırlatması var: İmlasına toxunmamalı! Cavidin əsərlərinin dilinə kobud müdaxilə aradan qaldırılmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinifində ədəbiyyat dərslərində Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsinə 1 saat, “İblis” faciəsinin monoqrsfik şəkildə öyrədilməsinə 4 saat ayrılmışdır. Təcrübə göstərir ki, böyük sənətkarın həyat yolunun, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının öyrənilməsinə şagirdlər ciddi maraqla göstərir, sənətkarın bədii irsi haqqında dərin biliklərə yiyələnməyə çalışırlar.

H.Cavidin həyat yoluna, yaradıcılığına dair ilk dərslərin motivasiya mərhələsində şagirdlərin mövzu ilə bağlı mövcud bilikləri aşkara çıxarılır. Bunun üçün, ilk növbədə, dərsləkdəki tapşırığın (H.Cavidin həyatı, yaradıcılığı və yaşadığı dövrlə bağlı nə bilirsiniz? Ədəbiyyat, tarix, coğrafiya dərslərində qazandığımız bilikləri xatırlayın, yığcam müzakirə aparın) yerinə yetirilməsinə vaxt ayrılır. BİBÖ üzrə cədvəl çəkilir. Müsahibə əsasında “Bilirik” və “Bilmək istəyirik” sütunlarında müvafiq qeydlər aparılır.

Motivasiyanın digər variantı “Cavid ömrü” filmindən bir epizoda baxış keçirilməsidir. Müzakirə zamanı şagirdlər H.Cavidin V sinifdə oxuduqları “Qız məktəbində” şeiri, IX sinifdə öyrəndikləri “Ana” əsəri ilə bağlı mülahizələr söyləyir, fikir mübadiləsində fəallıq göstərilir. Əvvəlki biliklərin təkrarı əsasında yeni mövzu üzrə araşdırılacaq problem müəyyənləşdirilir: Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı üçün daha önəmli olanlar hansılardır?

Dərsdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı əsasında H.Cavidin məktəb və rayon kitabxanalarına paylanmış 5 cildlik əsərləri nümayiş etdirilir. Şagirdlərə həmin kitablardan əlavə mənbə kimi necə istifadə edəcəkləri ilə bağlı tövsiyələr verilir.

Dərsləkdəki sualların (1.Yazığın həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur? 2. Hüseyn Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı çəhətləri ilə səciyyələnir? 3. Sənətkarın poeziyasını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər hansılardır? 4. Sənətkarın dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) və onların aydınlaşdırılmasına istiqamət verən cavabların oxusu ilə araşdırmaya başlanılır. Mətnin oxusunu fərqli formalarda (fərdi, cütlük şəklində) həyata keçirmək mümkündür. Kiçik qruplar yaratmaq, hər qrupa bir sual həvalə etmək vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Kiçik qruplara təqdimat zamanı tədqiqatçıların sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı üzrə dərsləkdə verilmiş fikirlərinə də münasibət bildirmək, fikirlərini əsaslandırmaq tapşırılır.

Araşdırmaya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra məlumat mübadiləsi və müzakirə aparılır. Bu mərhələdə müəllimin üzərinə ciddi vəzifə düşür; o, hər sualla bağlı mənbələrdən hansı məlumatların əldə edilməsinin əhəmiyyətli olması barədə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmağa çalışır. Məsələn, birinci sualla (Yazıcının həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur?) bağlı mənbələrdən istifadə edən şagirdlər H.Cavidin bir şəxsiyyət, sənətkar kimi formalaşmasında üç fərqli mühitin əhəmiyyətini qeyd edirlər. Aydınlaşdırılır ki, müxtəlif ədəbi mühitlər ədibə mürəkkəb həyat hadisələrinə özünəməxsus baxışın formalaşmasına, onun çoxcəhətli yaradıcılığına, süni tələblərlə yox, öz qəlbinin səsinə qulaq asan filosof sənətkar kimi yetişməsinə öz töhfəsini vermişdi.

İkinci sual (Hüseyn Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı cəhətləri ilə səciyyələnir?) üzrə araşdırma şagirdlərdə bu qənaəti yaratmalıdır ki, sovet dövründə öz yaradıcılıq amalına, qəlbinin səsinə sadiq qaldığına görə, şairə qarşı burjua yazıçısı, əsərlərində idealist qəhrəmanlar yaradan sənətkar kimi qondarma ittihamlar irəli sürülmüş, o, xalq düşməni kimi repressiyaya məruz qalmışdır. Bütün təzyiqlər və təqiblərə baxmayaraq, həmin dövrdə ədib ədəbiyyatımızı yeni əsərlərlə zənginləşdirmişdir.

Üçüncü sual (Sənətkarın poeziyasını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?) üzrə araşdırma zamanı H.Cavidin yaradıcılığının ilk mərhələsindən başlayaraq yazdığı şeirlərin ideya-mövzu istiqamətləri, həmin əsərlərdə ictimai motivlərin mühüm yer tutması ilə bağlı mülahizələr faktlarla, nümunələrlə əsaslandırılmalıdır.

Dördüncü sualla (Sənətkarın dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) bağlı cavab hazırlanarkən şagirdlərin diqqəti daha əhəmiyyətli, ən zəruri fakt və nümunələrə yönəldilməlidir. Cavidin dramaturgiyası üçün kəskin həyatı konfliktlərin, dövrün çağırışlarından doğan, bu gün də öz aktuallığını saxlayan mövzuların, maraqlı insan surətlərinin səciyyəvi olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

Müzakirə zamanı şagirdlər qeyd edirlər ki, H.Cavidin yaradıcılığı xalqı, bəşəri və milli səciyyə daşıyır, əhatə etdiyi mövzular, problemlər baxımından geniş və rəngarəngdir. O, öz əsərlərində xalqın maariflənməsi, müasirləşməsi yolunda maneəyə çevrilən mürtəcə qüvvələrə qarşı çıxır, bərabərliyi, sülhü, qadın azadlığını, millətlərin qardaşlığını tərənnüm edirdi. Ədib yaradıcılığında öz əsrinin qabaqcıl ideyalarını əks etdirir, ilk növbədə bəşərin fəlakətinə ədalətsiz ictimai quruluşun səbəb olması fikrini irəli sürürdü.

Humanist, işıqlı duyğular, nəcib amalla yaşayıb-yaradan H.Cavid "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyirdi. Bu qayə onun poema və dram əsərləri ilə yanaşı, təsirli fəlsəfi lirik şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Sənətkarın "Qız məktəbində", "Çoban türküsü", "İlk bahar" kimi şeirləri nikbinliyi, xeyirxahlığı, insana məhəbbət ruhu, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin ilk nümunəsini Hüseyn Cavid yaratmışdır. "Ana" əsəri, "Şeyx Sənan" faciəsi böyük müvəffəqiyyət qazanmış, onu dramaturq kimi şöhrətləndirmişdir. O, "Maral", "Şeyx Sənan", "İblis", "Uçurum", "Şeyda", "Afət", "Telli saz", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş". "Xəyyam" kimi mənzum və mənşur faciələr, "Azər" poemasını yazmışdır. Tarixi mövzuda yazdığı faciələrdə H.Cavid Şərqi tarixində baş vermiş hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə müraciət edir, cəsarətlə, uzaqgörənliklə türkçülük ideyalarını ön plana çəkir, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri təbliğ edir. H.Cavidin romantizm üslubunda yazdığı mənzum faciələri Azərbaycan səhnəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. "Şeyx Sənan", "İblis" faciələri H.Cavidin şah əsərləridir. Şair bu əsərləri ilə yaradıcılığının ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır.

"Ana" dramında ədib insanın xislətindəki mənfi ehtiraslara, şərə qarşı duran qüvvə kimi mərhəmətli, şafqətli Ana obrazını qoyur. Şair inanır ki, bəşəriyyət şər qüvvələrdən kin, nifrətin gücü ilə deyil, mərhəmətlə, insansevərliklə xilas ola bilər. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağılla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

Məşhur "İblis" faciəsi də sənətkarın humanist ideallarını əks etdirən dəyərli sənət nümunəsidir. Birinci cahan müharibəsinin törətdiyi faciələrin təsiri ilə yazılmış bu əsərdə simvolik İblis obrazı yaradılmışdır. İblis obrazı dünya ədəbiyyatı üçün yeni deyildir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni olan bu mövzunu H.Cavid böyük sənətkarlıqla qələmə alaraq ənənəvi mövzuya yeni çalarlar, cizgilər gətirib, 20-ci əsrin İblisinin müdhiş obrazını yaratmışdır. Bu İblis dünyaya o vaxtdək görünməmiş müharibələr, kütləvi qırğınlar gətirən, zülm üzərində qurulmuş hakimiyyətin rəmzidir.

Əsərdə İblis insanın daxilindəki, təbiətindəki mənfi ehtiraslar bəşəriyyəti məhv edə biləcək şər qüvvə kimi təqdim edilir. Sənətkarın fikrinə, həyatdakı şər, bəd əməllərin səbəbkarı insanın öz içində yaşayan, onun boğa bilmədiyi alçaq nəfs, tamahdır. İnsanlığın, xeyirxahlığın, mədəniyyətin düşməni olan İblis ayaq basdığı hər yerə ölüm, fəlakət gətirir. İnsanlığın, saf niyyətləri puç edir. İnsanın cinayətə, qan tökməyə, yalana, hiyləyə uyması, şöhrətpərəstliyə, haram var-dövlətə can atması əfsanəvi İblisin deyil, çirkin ehtirasların quluna çevrilən insanın öz günahıdır. Təsədüfi deyil ki, şair əsərin sonunda "İblis kimdir?" "Xain olan insan kimdir?" deyil, "İblis nədir?!", "Xain olan insan nədir?" suallarını verməklə, diqqəti simvolik obraza deyil, məhz insanın şər xislətinə, onu "qəhr edən, məhv edən" bəlalara yönəldir.

İblisin monoloqundan görüldüyü kimi, bu faciədə müəllifin niyyəti bəşəriyyətə faciələr gətirən müharibə quzğunlarını ifşa etməklə yanaşı, dünyadakı bütün şər işlərin, xəyanətlərin, rəzəllərin, ədalətsizliklərin mənbəyinin insanların şərə uymasında, altun və rəyasət düşkünlüyündə, öz ehtiraslarının quluna çevrilməsində olduğunu açıb göstərməkdir.

Görkəmli sənətkarın yaradıcılığının, "Ana" mənzum dramı və "İblis" faciəsinin məktəb təhlili zamanı sənətkarın qaldırdığı ümumbəşəri problemlər müasir dövrlə əlaqələndirilməli, ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri və gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi, onlara fəal həyat mövqeyi aşılması vəzifələri əsas götürülməlidir.

Hər iki əsər haqqında müxtəlif fikirlər ədəbiyyat dərslərində geniş müzakirə olunur. Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ilkin nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılmasına vaxt ayrılır. Ədibin həyat yolu, şəxsiyyəti, lirik və epik poeziyasında, mənzum dramaturgiyasında milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yüksək sənətkarlıqla canlandırıldığı barədə ümumi qənaət yaradılır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babaxanlı G. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
2. Cavid H. Əsərləri. 5 cild. Bakı: Lider, 2005.
3. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018.208 s.
4. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2018.208 s.

SUMMARY

Studies of the life and work of G. Javid in the literature classes in the 11th grade

The article explores the possibilities of studying the life and creative path of the prominent Azerbaijani playwright and poet G. Javid. It is noted that the application of a new approach to the study of Javid's creative heritage at literature classes contributes to the moral and aesthetic education of students, the profound assimilation of program materials.

Discussion of topical problems of humanism, peace and war, human rights raised in the author's works promotes the development of the worldview of students of their activity and independence.